Nagy Péter Tibor
tudományos tanácsadó, Felsőoktatásktató Intézet, Budapest

A felsőoktatásba vezető út és az önszelekció

A felsőoktatásba kerülés sokféle lehetősége (az e kérdésekre különösen érzékeny francia szakirodalomról lásd Csákó Mihály, 2003) előtérbe hozta az önszelekció problémáját. Világos ugyanis, hogy a középiskolai végzettség kvázi teljeskörűvé válása és a felsőoktatás kvázi nyitottsága mellett egyre fontosabbá válik, hogy kik azok, akik nem is jelentkeznek a felsőoktatásba, akik a szakmát adó középiskola elvégzésével befejezettnek tekintik tanulmányaikat, illetve akik szakmát nem adó érettségi után a szakmatanulást vagy a munkaerőpiacra lépést előnyben részesítik a továbbtanulással szemben. Milyen motívumaik vannak, amelyek a nem-jelentkezés felé viszik őket, illetve a hozzájuk makroszociológiai értelemben hasonló fiataloknak milyen motívumaik vannak, amelyek végül is jelentkezésre bírják őket? (Azaz: milyen motívumok hiányoznak a nem-jelentkezőkből?)

Ha a továbbtanulási esélyegyenlőség iránt elkötelezett politikai erők akarják, meghatározhatnak olyan hátrányos helyzetű csoportokat, amelyeknek előnyöket kívánnak biztosítani. Az előnyadást – akár „affirmative action" típusú (azaz a hátrányos helyzetűek számára a versenyt megkerülő kötelező „kvóta"), akár a tényleges tanulmányi teljesítményt és eredményt növelő, akár a továbbtanulástól visszafogó anyagi körülményeket kompenzáló legyen is az – jól mérhető társadalmi kritériumokhoz kell kötniük, ha nem akarják a kiválasztást egyszerűen az iskola vagy az egyetemek szubjektív mérlegelésére bízni. Elemzésünk végén becsléseket is megfogalmazunk, mely kritériumok alapján lehetne (különböző méretű) társadalmi csoportokat pozitívan diszkriminálni. (Bár a cikknek nem tárgya, sietünk leszögezni, hogy pozitív diszkrimináció gyanánt nem az „affirmative action"-t, hanem a tanulmányi rásegítést és a tanulást ösztönző anyagi kompenzációt tartjuk célszerűnek, a magyar oktatásügy alkotmányos rendjével összeillőnek. Az önszelekció, illetve a felsőoktatásba jelentkezés motívumainak iskolatípus-specifikus, illetve társadalmi csoport-specifikus mutatói alapján politikailag és financiálisan tisztázandó módon a kormányzat biztosíthat/ösztönözhet pályaválasztási és továbbtanulási tanácsadási tevékenységeket, osztályfőnöki továbbképzést és segédanyag-készítést, iskolapszichológusi szolgálatot stb. A célcsoport konkrét meghatározása és mérete viszont a ráfordítható költségvetési források függvénye.)

Sokféle adatbázist lehetne használni a kérdés megválaszolásához. E tanulmányhoz használt – s még sehol nem publikált – kutatásunk 2434 fős véletlenszerűen kiválasztott mintáját az 1978 és 1983 között született érettségizettek alapsokaságából vettük. (Becslésünk szerint ez a megfelelő felnőtt népesség 5,3 százaléka.) A kérdéseket saját korábbi tapasztalataink és más nagy kutatások (elsősorban a Csákó Mihály vezette 1998-as ELTE-kutatás) kérdései és itemsorai egy részének átvételével, más részének újraformálásával alakítottuk ki. A teljes körű ELTE-kutatáshoz képest egy reprezentatív mintán alapuló kutatásnak zömében hátrányai vannak. Jelen esetben azonban volt három előnye: nem

„önkitöltős" volt, a minta nem iskolai alapú volt, tehát az évekkel korábban érettségizettek későbbi továbbtanulási kísérleteire is kiterjedt, s kérdést tett fel a felekezeti hovatartozásra vonatkozóan. Az utóbbi két elemből következő újdonságokat egy következő tanulmányban fejtjük majd ki részletesen, itt zömében olyan állításokat teszünk, melyek akár a nagy ELTE-kutatás alapján is ellenőrizhetőek – ez meg is történt)

Az ilyen típusú tanulmányok állandó dilemmája, hogy a fontos, de kevés olvasó által végigböngészett és helyigényes táblázatokból mennyit közöljön. A szerző most egy merész kísérletre vállalkozik: gyakorlatilag egész anyaga narratíva lesz, a dokumentáló táblázatanyag az interneten található. (http://nagypt.ingyenweb.hu)

A továbbtanulás hiánya – még mindig

A középfokról való továbbtanulást természetesen meghatározza, hogy ki az, aki egyáltalán eljut a középfokra. E jelenségre más kutatások alapján tennénk néhány utalást, miután jelen kérdőívben nem szerepelt az általános iskolára vonatkozó adat. Az általános iskolázás jellegzetes problémája, hogy a befejezés az alsóbb társadalmi csoportok számára elhúzódik, majd a nem értelmiségi gyerekek jelentős részben szakmunkásképzőben, illetve a közhiedelemmel ellentétben, jónéhányan sehol sem tanulnak tovább. (A 14–17 éves korosztálynak mindössze 60,3 százaléka jár érettségit adó középiskolába, 20,3 százalékuk szakmunkásképzőben, illetve szakiskolában tanul, s minthogy az általános iskolások – tehát évvesztesek – száma 6,5 százalék, a gyógypedagógiai intézményekben tanulók aránya pedig 2,1 százalék, a maradék 7,8 százalék semmilyen iskolatípusba sem jár. (*Statisztikai Évkönyv*, 1999)

Amennyiben egy kormányzat célul tűzi ki a felsőoktatásba kerülés egyenlőtlenségeinek csökkentését, nem kezdheti mással, mint a gimnáziumba vagy szakközépiskolába kerülés egyenlőtlen esélyeinek csökkentésével. Erre viszont értelemszerűen leginkább akkor nyílik mód, ha az általános iskolák nem egyszerűen abban érdekeltek, hogy diákjaik továbbtanuljanak, hanem abban, hogy mindenki – tehát az alsóbb társadalmi csoportba tartozók is – a lehető legjobb, vagyis tanulmányi eredményeikhez képest a lehető legnagyobb mértékben a továbbtanulásra előkészítő iskolában tanuljon tovább.

Tudjuk – nálunk *Ferge Zsuzsa* hatvanas évekbeli felvételei óta –, hogy már általános iskolás korban szisztematikus összefüggés van a társadalmi helyzet és a tanulmányi eredmények között. (*Andor* és *Liskó*, 2000) A jó tanulmányi eredményt elérő iskolázatlan csoportok gyermekei nem ugyanazokba az iskolákba jelentkeznek, mint a hasonló eredményű iskolázottabbaké. Azaz nem pusztán arról van szó, hogy az alacsonyabb társadalmi helyzet a rosszabb tanulmányi eredményen át hat a kisebb továbbtanulási valószínűségre.

Andor és Liskó adatai szerint a nyolc osztályos iskolai végzettségű szülők egyáltalán továbbtanuló gyerekeinek 40 százaléka megy érettségit adó középiskolába (8:32 arányban a szakközépiskola javára), a szakmunkásképzőt végzetteknek már 57 százaléka (15:42), – az egyetemet végzetteknek viszont 97 százaléka (89:8). (*Andor* és *Liskó*, 2000) A segédmunkás apák érettségit adó középiskolába továbbmenő gyenge eredményű gyerekeinek alig 4 százaléka választotta a gimnáziumot; ugyanez a szakmunkás apák gyerekeinél 21 százalék, az egyéb szellemi foglalkozású apák gyerekeinél 31 százalék, az értelmiségi-gyerekeknél 38 százalék (ezen belül az egyetemi diplomások gyerekeinél 41 százalék). Vagy a másik véglet felől nézve: a segédmunkás apák kitűnő tanulmányi eredményű gyerekeinek 51 százaléka választotta inkább a szakközépiskolát, mint a gimnáziumot, a szakmunkás apák kitűnő gyerekeinek 45 százaléka, az egyéb szellemi foglalkozású szülők

gyerekeinek 31 százaléka, és az értelmiségi szülők gyerekei közül csak 15 százalék. (Az ELTE adatbázisból végzett számítások: http://nagypt.ingyenweb.hu anyag1.htm)

Ha a gimnáziumok, illetve a szakközépiskolák között aszerint állítunk fel sorrendet, hogy az egyes iskolákból milyen valószínűséggel kerültek egyetemre diákok, akkor is azt tapasztaljuk, hogy az alsóbb társadalmi csoportok gyermekei a hozzájuk hasonló tanulmányi eredményű értelmiségi gyerekeknél szisztematikusan kisebb esélyt adó iskolába kerülnek. (http://nagypt.ingyenweb.hu/anyag1.htm)

Az általános iskolák spontán működési mechanizmusai tehát az iskola kezdésekor és befejezésekor – a továbbhaladást tekintve – egyaránt újjátermelik a továbbtanulási esélyegyenlőtlenségeket.

Már említettük, hogy jelen tanulmány alapját jelentő kérdőívünkben nem volt erre vonatkozó kérdés, de mások eredményeiből nyilvánvaló: az önszelekció a középiskolába jelentkezés vagy nem-jelentkezés pillanatában megkezdődik.

A teljes érettségizett népesség önszelekciójának mutatói

Társadalmi csoport-háttér hátrányok

Az érettségizettek között 55 százalékos többségben lévő lányok pontosan ugyanolyan arányban jelentkeznek a felsőoktatásba, mint a fiúk. A lányok önszelekciója inkább abban jelenik meg, hogy az egyetemre jelentkezők körében kissé alulreprezentáltak.

Az apa státusza – ahogyan ez várható is volt – több szempontból csökkentette a felvételire jelentkezés esélyét. A munkanélküli apák gyerekeinek háromötöde, a nyugdíjasok gyerekeinek (és apával nem rendelkezőknek) fele nem jelentkezett. Ha csak az egyetemi jelentkezést nézzük, akkor tagoltabb a kép, a nyugdíjasok gyerekeinek helyzete ugyanis valamivel jobb, mint az apával nem rendelkezőké.

Foglalkozási kategóriákat tekintve a nem-jelentkezés várható sorrendje csak részben állt be: az értelmiségiek gyerekeinek négyötöde, az egyéb szellemi foglalkozásúak gyerekeinek közel kétharmada jelentkezik a felsőoktatásba, s a másik végpont a szakmunkásoké és a betanított munkásoké, akiknek a fele sem jelentkezik. A vállalkozók gyermekei az átlag körül jelentkeznek, nyilván azért, mert körükben nagy számban találunk viszonylag iskolázatlan, sőt szerény anyagi kondíciókkal rendelkező kényszervállalkozókat is.

Kifejezetten meglepő viszont, hogy a mezőgazdasági fizikai státuszban lévő apák gyerekeinek csak 27 százaléka nem jelentkezik, tehát az értelmiségiek és egyéb szellemi foglalkozásúak között helyezkednek el. Ha nem a túlságosan kis szám (az egész csoport mindössze 13 fő) tehet erről, akkor az magyarázza, hogy a gyermekeiket középiskolába küldő népességen belül eleve annyira alulreprezentáltak, hogy az a kevés már az átlagnál motiváltabb a továbbtanulásra. (Hasonló jelenségről számolhatunk be más adatok alapján a cigány népesség esetében: a gimnáziumot végzett cigányok meglepően magas arányban tanulnak tovább. [*Forray*, 2003]) A korábbi teljes körű adatbázis (az említett Csákó-féle) is a mezőgazdasági fizikai népesség meglepően jó eredményeit mutatja. Természetesen, ha a konkrét továbbtanulási szándékot vizsgáljuk, kiderül, hogy esetükben az alacsonyabb presztízsű, könnyebben megcélozható intézmények – például az agrárfőiskolák – felülreprezentáltak.

A másik végponton az egyetemre jelentkezés tekintetében nyílik az olló a gyerekeik felét odairányítani igyekvő értelmiségiek és éppen csak negyedét odaküldő (azaz épp az átlaghoz illeszkedő) egyéb szellemi foglalkozásúak között. Az egyéb szellemi foglalkozásúak itt a vállalkozókkal kerülnek egy szintre. A szakmunkások és a mezőgazdasági fizikaiak jó 10 százalékpontos távolságban vannak az átlagtól, a segédmunkások ugyanannyival vannak lemaradva tőlük.

Az apa beosztása mechanikusan függ össze a nem-jelentkezés valószínűségével, minél inkább vezető állásban van az apa, annál kisebb a valószínűsége a nem-jelentkezésnek.

A két végpont 32, illetve 50 százalék. Az egyetemre jelentkezés vonatkozásában a sorrend természetesen fordított, de a különbség nagyobb.

Az apa iskolai végzettsége sem lineárisan befolyásolja a jelentkezési valószínűséget. Az egyik végponton a 8 általánost végzettek és a szakmunkásképzőt végzettek gyerekei igen közel vannak egymáshoz. (Ennyit arról, hogy a további három év tanulás, illetve a szakmával rendelkezés milyen keveset segít.) Ehhez képest immár 10 százalékpontos ugrást jelent a szakmunkásképző után szerzett szakközépiskolai érettségi.

A logika itt megtörik, mert a szakközépiskolai végzettségű apák gyermekeinek már valamivel jobb a helyzetük, mint a gimnáziumi végzettségűekének: 37, illetve 42 százalék a felsőfokra nem jelentkezők aránya.

A főiskolai diplomával rendelkező apák gyerekeinek helyzete alig valamivel jobb, mint a szakközépiskolát végzettekéi, hogy azután az egyetemi diplomával rendelkező apák gyerekeinél 15 százalékra csökkenjen a sehová sem jelentkezők aránya.

A másik végponton, az egyetemre jelentkezés vonatkozásában majdnem tiszta a sorrend: a szakközépiskolát és gimnáziumot végzett apák gyerekeinek egyaránt negyede ambicionálja ezt.

A szakközépiskolai végzettség a férfiak középnemzedékénél tehát nagyobb valószínűséggel mutat felfelé – ha nem is az egyetem, de a főiskola irányába – mint a „formálisan magasabb presztízsű" gimnáziumi végzettség.

Az anyák esetében a dolgozók és nem dolgozók közötti esélykülönbség (mármint arra való esély, hogy felvételire „küldje" középiskolás gyerekét) már kisebb. Az inaktív anyák között alig van különbség aszerint, hogy háztartásbeliről, gyesen-gyeden lévőről vagy munkanélküliről van szó. Az apák foglalkozásánál megfigyelt sorrendhez képest feltűnő, hogy az értelmiségi anyák és a hozzájuk – az apáknál is megfigyelt különös eredmény szerint – közelálló mezőgazdasági fizikaiak után immár nem az egyéb szellemi foglalkozásúak, hanem a vállalkozók következnek. Valószínűleg a nagytömegű alacsony beosztású irodai munkát végző nő rontja le – az átlag szintjéig – a szellemi foglalkozású nők gyerekeinek felvételezési esélyeit. Természetesen itt is a szakmunkás és segédmunkás anyák gyerekei zárják a rangsort. A vállalkozó nők – mint viszonylag ritka kategória – jó esélyeit az is jelzi, hogy az értelmiségi nők gyerekei után azonnal ők következnek az egyetemre jelentkezés rangsorában. Az egyéb szellemi foglalkozásúak itt is az átlaggal vannak egy sorban, a segédmunkás nők gyerekeinek pedig kevesebb, mint tizede próbálkozik egyetemmel. A mezőgazdasági fizikaiak gyerekei az egyéb szellemi foglalkozásúak és szakmunkások gyerekei közé állnak be az egyetemre jelentkezés szempontjából.

Az anyáknál megfigyelt legfontosabb sajátosság a vállalkozók viszonylag jó szereplése.

A területi háttér hátránya

A felsőfokra jelentkezés tekintetében a települések presztízsrangsoráról szóló hipotézisünk (minél nagyobb településen lakik valaki, annál kevésbé önszelektív) nem állta meg a helyét. Egyedül a községekben lakókra (a népesség harmada) jellemző ugyanis, hogy kevesebb, mint felük jelentkezett a felsőoktatásba. A városokban és Budapesten lakók az átlag körül helyezkednek el, a megyei jogú városok az átlag fölött. (Az, hogy a település rendelkezik-e közép és felsőfokú intézménnyel, csak minimálisan befolyásolja az eredményt.)

Az iskolai hátrány

Az iskolatársak felsőoktatásba kerülésének percepciója (kérdésünk ugyanis nem annak tényszerű ismeretére vonatkozott, hogy iskoláját milyen továbbtanulási arány jellemzi, hanem arra, hogy a megkérdezett tudomása szerint milyen arányban veszik fel a diákokat) lineárisan összefügg a nem-jelentkezéssel. Ennek ellenére csak a két leggyengébb kategória, azaz az egyötödös és kisebb felvételi arányszámú iskolai légkör hat olyan erő-

sen, hogy az átlag alá nyomja a jelentkezést. Mitöbb, még azokból az iskolákból is a diákok harmada jeletkezett, ahonnan csak néhány gyereket vettek fel a felsőoktatásba.

A legradikálisabb, úgy tetszik, ügydöntő különbség a szakközépiskolák és gimnáziumok diákjai között van: a gimnazisták négyötöde, a szakközépiskolások kétötöde jelentkezik a felsőoktatásba. Ráadásul a jelentkező gimnazistáknak az enyhe többsége, a jelentkező szakközépiskolásoknak viszont a kisebbsége veszi célba az egyetemeket. (E tanulmány szóhasználatában az egyetemek főiskolai karain való továbbtanulás főiskolai továbbtanulásnak minősül.)

A gimnáziumok között a legjobb teljesítményt a mintában magukat mindössze 6 tanulóval képviseltető 4–6–8 osztályos iskolák nyújtják: minden tanulójuk jelentkezett valahová. A tiszta 8 osztályos iskolák csak 4 tanulóval vannak jelen. A három párhuzamos tagozat beindítását csak a nagy iskolák engedhetik meg maguknak, s közülük is azok, melyek szakmailag ambicionálják ezt. Kifejezetten gyenge eredményt mutatnak a 4 és 8 osztályt működtető gimnáziumok. A 4 és 6 osztályosok és persze a nagy tömeget jelentő 4 osztályosok hozzák a gimnáziumok átlagát. A hatosztályos gimnáziumok bátorítják föl leginkább diákjaikat, hiszen kilenctizedük jelentkezik a felsőoktatásba.

Összességében a négyosztályos gimnáziumok ugyanolyan arányban „jelentkeztetik" a felsőoktatásba a diákjaikat, mint a szerkezetváltók, és még a főiskola-egyetem arányban sincsen lényeges különbség. Az egyházi iskolák diákjai az átlagot jóval meghaladó mértékben ambicionálják a továbbtanulást, de látni fogjuk, hogy ez leginkább a gimnázium-szakközépiskola arány eltérő mértékének tudható be.

A középiskola-váltás érdemben rontja az esélyét annak, hogy valaki belevágjon a felvételibe. Ez azt jelzi, hogy az eredeti középiskola-választás hatása nagyon erős, a tananyagok-tankönyvek rendkívüli variabilitása miatt az általános iskola végeztével gyengébb iskolát választó diáknak nagyon kis esélye van arra, hogy sikerrel átkerüljön egy felvételi-orientáltabb iskolába.

A családi háttér hátránya

Az elvált szülők gyerekei valamivel kisebb arányban jelentkeznek a felsőoktatásba, bár egyetemre jelentkezési esélyük nem kisebb. Az elváltság nem a család csonkaságán keresztül hat. Erre utal, hogy az egy szülővel, csonka családban (tehát újraházasodás nélkül) felnövekvő gyerekek felsőoktatási továbbtanulási ambíciója nem kisebb, sőt az egyetemet jobban preferálják, mint a főiskolát.

A testvérek számával – várható módon – szisztematikusan összefügg mind a nemjelentkezés, mind a hosszabb tanulmányi idejű, illetve szelektívebb és ekképpen kockázatosabb egyetemtől való tartózkodás. A testvérek száma különösen azzal együtt hat negatívan, ha a nagyobbak „rossz példát" mutatnak. Erre utal, hogy a nem érettségizett idősebb testvérrel rendelkezőknek kétharmada nem veszi célba a felsőoktatást, viszont ha a testvér vagy testvérek érettségiztek, a jelentkezés esélye nem kisebb (és még az egyetemre jelentkezés esélye sem kisebb), mint az egykéknél. Ha a családban nincs érettségizett, a felsőoktatásba jelentkezés esélye 50 százalék alá, az egyetemre jelentkezésé 20 százalék alá esik.

A magukat osztálytársaiknál szegényebbnek érzők 9 százalékpontnyival kisebb arányban jelentkeznek a felsőoktatásba, mint akik nem így éreznek.

A középiskola-típus megválasztásának döntő hatása

Első legfontosabb tanulságunk, hogy „a középfokú végzettség általánossá válása" – mely több évtized alatt kiteljesedő, az 1990-es népszámlálás összevont középiskola-fogalmával előrevetített, az oktatási törvényekkel legalizált, a szakmunkásképzők szakközépiskolává konvertálásával felgyorsított folyamat – elmélyíti a középiskolai végzettség kétféle „értelme" közötti különbséget.

Nem egyszerűen arról van szó, hogy a szakközépiskolákból kisebb valószínűséggel kerülnek a felsőoktatásba diákok, hanem arról, hogy a szakközépiskola választása eleve a tovább nem tanulás választását jelenti, s a szakközépiskolákon belüli legelőnyösebb helyzetű csoportok önszelekciója eléri a gimnáziumok leghátrányosabb helyzetű nagycsoportjainak önszelekcióját.

A szakközépiskolai és gimnáziumi érettségineknek a résztvevők számára egyre nyilvánvalóbbá váló eltérő funkciója a felsőoktatás tömegesedésével elmélyült. Míg ugyanis az erősen szelektív bekerülésű felsőoktatás idején a gimnáziumi út azon hátrányát, hogy a felsőoktatásba be nem kerülő fiatal szakma nélkül lépett be a munkaerőpiacra, kellően "kompenzálta" a szakközépiskola azon hátránya, hogy kisebb valószínűséggel vezetett a felsőoktatásba, addig napjainkra e szempont eltűnni látszik. A közelmúltban mindinkább azok választották a szakközépiskolát, akik eleve lemondanak a felsőfokú végzettségről, s azok választották a gimnáziumot, akik mindenképpen felsőfokú végzettséget szerettek volna maguknak.

Ugyanakkor látni kell, hogy a középiskolai végzettség a társadalmi mobilitás szempontjából már önmagában is érték. A szakközépiskolák jelen állapotukban is (mint érettségit és szakmát adó intézmény, nem nagy továbbtanulási esélyekkel) diákjaik mintegy felének iskolázottsági mobilitást jelentenek. (A gimnáziumok csak diákjaik negyedének jelentenek a szülőkhöz képest iskolázottsági mobilitást.) A felsőoktatásba nem jelentkezés a szakközépiskolai szülők kevesebb mint hetedének, a gimnáziumi szülők több, mint harmadának jelentené a „családi hanyatlás" nyílt beismerését. Igen beszédes az az adat, hogy a nem érettségizett szülők gimnáziumba járó gyerekeinek több, mint háromötöde jelentkezik a felsőoktatásba, míg az érettségizett szülők szakközépiskolába járó gyerekeinek ennél kisebb része próbál felsőfokon továbbtanulni.

Összességében: amennyiben egy kormányzat célul tűzi ki a felsőoktatásba kerülés egyenlőtlenségeinek csökkentését, nem kezdheti mással, mint a gimnáziumba vagy szakközépiskolába kerülés egyenlőtlen esélyeinek csökkentésével. Erre viszont értelemszerűen leginkább akkor nyílik mód, ha az általános iskolák nem egyszerűen abban érdekeltek, hogy diákjaik továbbtanuljanak, hanem abban, hogy mindenki – tehát az alsóbb társadalmi csoportba tartozók is – a lehető legjobb, vagyis tanulmányi eredményeikhez képest a lehető legnagyobb mértékben a továbbtanulásra előkészítő iskolában tanuljon tovább. Ugyanakkor ez ellentmondhat az iskolák konkrét klientúrájának való megfelelésnek, s a fenntartó is érdekelt lehet egy-egy szakközépiskolával kapcsolatos „diákbiztosító" tevékenységben.

A gimnazisták és szakközépiskolások esélykülönbségeire ható tényezők

A hátrányos helyzetet okozó tényezőket érdemes külön-külön megvizsgálni a felsőoktatásba felkészítő klasszikus iskolatípuson, a gimnáziumon, illetőleg a szakközépiskolán belül. A gimnáziumban eleve nagyobb, azaz kétharmados többségben vannak a lányok, ám a lányok továbbtanulásának valószínűsége itt már érdemben kisebb, mint a fiúké: míg a fiúknak fele, addig a lányoknak csak kétötöde ambicionálja az egyetemi továbbtanulást.

A gimnazisták apái között nagyobb arányban vannak aktív keresők, valamivel kevesebb a nyugdíjas, és jóval kevesebb a munkanélküli. A gimnazistáknak a szakközépiskolásoknál jóval kisebb önszelekciója azonban önmagában ezzel nem magyarázható, hiszen a szakközépiskolások apái között csak néhány százalékponttal kevesebb az aktív kereső, mint a gimnazisták apái között. A társadalmi összetétel különbsége sokkal nyilvánvalóbb a foglalkozás vizsgálatakor, hiszen míg a szakközépiskolában bő egyharmados, addig a gimnáziumokban alig egynegyedes arányban találjuk a munkásságot az apák körében.

De nemcsak erről van szó, hanem arról is, hogy az azonos társadalmi csoportok is radikálisan másképp viselkednek a két iskolatípusban: az értelmiségiek gimnazista gyer-

mekeinek több, mint kilenctizede, szakközépiskolás gyermekeinek kevesebb, mint háromötöde tanulna tovább. Sőt, gimnáziumban még a szakmunkás vagy segédmunkás apák gyermekei is magasabb arányban ambicionálják a továbbtanulást, mint az értelmiségiek/vezetők szakközépiskolába járó gyermekei. (Nem számbavéve itt a hihetetlenül kisszámú mezőgazdasági fizikaiakat.) Úgy tűnik, a szakközépiskolát a értelmiségiek/vezetők gyerekei csak akkor veszik célba, ha eleve nincsen továbbtanulási ambíciójuk.

A felsőoktatásba való nem-jelentkezés a gimnazisták esetében nem hierarchikusan függ össze az apa iskolai végzettségével. A szakmunkásképzőt végzett és a szakmunkásképző után érettségit szerzett apák gyerekeinek egyaránt harminc százaléka tartozik az önszelektáló csoportba. A „szakmunkás munkajelleg" tehát e körökben meghatározóbb, mint a formálisan eltérő iskolai végzettség. Mitöbb, akik mégis jelentkeznek, azok között a szakmunkás végzettségű apák inkább orientálják az egyetemek felé gyermekeiket, mint azok, akik a szakmunkás vizsgát megfejelték egy érettségivel. Mindez azt mutatja, hogy már a gimnázium választása a szakmunkásság tanulás-ambiciózusabb csoportjait jellemzi.

Hasonlóképpen ellentmond hagyományos hierarchiaképünknek, hogy a gimnáziumot végzett apák gimnazista gyerekei között több volt az „önszelektáló", mint a szakközépiskolát végzett apák gimnazista gyerekei között. Magyarázatként egy hipotézis adódik: maguk a gimnáziumot végzett apák negatív továbbtanulási példával szolgálnak gyerekeiknek, hiszen „befejezetlen", „szakmátlan" állapotban vannak, anyagi helyzetük vélhetően bizonytalanabb, és feltehetően a gyereket inkább munkaerőpiacra küldő, illetve a gyermek iskoláztatása szempontjából kevésbé ambiciózus házasfelük van, olyan, aki férjként is elfogadott egy szakképzettség nélküli személyt. (A szülők esetében olyan nemzedékről van szó, amelyben a szakképzettség nélküli gimnázium már nem jelent magas házasságpiaci esélyt.)

Az oktatáspolitika egyik legjelentősebb kívánatos törekvése, amely az önszelekciót csökkenthetné: a szakközépiskolások továbbtanulásának ösztönzése. A szakközépiskolai továbbtanulás ösztönzése mintegy automatikusan azoknak kedvezne, akik alacsonyabban iskolázott családok gyermekeként „később érő típusok", akiket az általános iskola és a család az „egylépcsőnyi mobilitás elegendő" elve alapján nem gimnáziumba, hanem szakmát és érettségit adó intézménybe küldött.

A szakközépiskolás tanulókon belül viszont összességében ugyan kevésbé meredek a lejtő az iskolázatlan és az egyetemet végzett apák gyerekeinek önszelekciós kockázatának növekedésében, de itt azért érzékelhető a különbség a szakmunkásképző után érettségizettek és a szakmunkásképzőt végzettek között, és az a – gimnazista tanulóknál megfigyelt – állapot is reprodukálódik, hogy a szakközépiskolai végzettségű apák gyerekeinek önszelekciós kockázata valamivel kisebb, mint a gimnáziumi végzettségű apák gyermekeié. A szakközépiskolába járó tömbön belül ugyan az egyetemet végzett apák gyerekeinek legkisebb az önszelekciós kockázata, de ez még így is csak a gimnazisták leghátrányosabb iskolázottsági hátterű csoportjáét éri el.

Az anyák iskolázottsága viszont szorosan és szisztematikusan függ össze az önszelekciós kockázattal. A szakközépiskolai, illetve gimnáziumi végzettségű anyák gyakorlatilag azonos önszelekciós kockázatot jelentenek mind a szakközépiskolás tanulók, mind a gimnazista tanulók számára.

A települési hátrány alakulásánál figyelemreméltó, hogy a gimnazisták vonatkozásában a megyei jogú városok – tulajdonképpen egyetemi városok – önszelekciós kockázata alatta marad Budapestének, Budapest és az egyéb városok önszelekciós kockázata körülbelül egyforma. A szakközépiskolák vonatkozásában szintén ezek a vidéki nagyvárosok jelentik a legkisebb önszelekciós kockázatot, de a Budapesten lakók szelekciós koc-

kázata eléri a községekben lakókét. Azaz kifejezetten téves az az állítás, hogy a vidéki lakosok általában hátrányban lennének a budapestiekkel szemben. Ugyanakkor a másik végponton a budapestiek egyetemre jelentkezése mindenképpen megelőzi a városiak, illetve községiek egyetemre jelentkezésének valószínűségét.

A gimnáziumok diáksága esetében ugyan „bejött" az a hipotézis, hogy a bejárás növeli az önszelekciós kockázatot, de a távolság ezen belül már alig számít. Figyelemreméltó, hogy a kollégiumban lakó diákok önszelekciós kockázata alatta marad a bejárókénak. A kollégiumokban folyó nevelő munka még a mai – a továbbtanulásra külön nem irányító – színvonalán is jobb, mint egy átlagos otthoni háttér. Mindez a szakközépiskolákra sokkal kevésbé igaz, a bejárók kockázata alig nagyobb, mint a helybenlakóké, illetve kollégistáké.

A gimnáziumok eltérően „továbbtanulós" légköre igen erősen kihat a kockázat elkerülésére. Az iskolák azon kétötödében, ahol – a megkérdezett személy megítélése szerint – a diákok nagyobbik részéből egyetemi főiskolai hallgató lett, a diákok több mint 90 százaléka (!!!) jelentkezett a felsőoktatásba. A szakközépiskolák legjobb csoportjának jelentkezési valószínűsége viszont alig éri el a gimnáziumok leggyengébb csoportjának jelentkezési valószínűségét.

A gimnazisták esetében igazolódtak a válással, illetve az árvasággal kapcsolatos előfeltevéseink, bár az önszelekciós kockázat még a nem szüleivel élők körében sem éri el az egyharmados értéket. A csonka családokból jött gimnazisták önszelekciója nemcsak hogy nem nagyobb az ép családokból jötteknél, de a csonka családokból jöttek inkább vették célba az egyetemet. A szakközepeseknél is ez figyelhető meg. Nem igaz tehát, hogy a hagyományos családmodell önmagában tanulásbarátabb.

A testvérek számának növekedése szisztematikusan, de nem „hirtelen", azaz nem radikálisan növeli meg az önszelekciós kockázatot. Radikálisan (a gimnazisták körében kétszeresre) növelte viszont az önszelekciós kockázatot, ha az egyik idősebb testvér nem érettségizett, tehát ha a testvérek közötti távolság kvázi túl naggyá válna a továbbtanulással. A szakközépiskolások esetében e kockázatnövelés csak néhány százalékpont. Mind a gimnazisták, mind a szakközépiskolások esetében vagy tíz százalékponttal csökkentette az önszelekciós valószínűséget, ha volt a családban más érettségizett személy.

A relatív szegénység a gimnazistáknál egy kicsit jobban megemelte a kockázatot, mint a szakközépiskolásoknál.

Az osztállyal szembeni elvárások a gimnazisták esetében még egy kicsit rontják is az esélyeket (ennek magyarázata még további vizsgálódásokat igényel), a szakközépiskolások esetében érintetlenül hagyják a kockázatot.

Míg a gimnazisták közül egyformán sokan érezték nehéznek a felvételi kérdéseket és a felvételivel járó pszichológiai terheket, addig a szakközépiskolások negatív mérlege az utóbbi felé billent. A sikeresen felvételizett gimnazisták fele elégedett a felsőoktatással abban az értelemben, hogy előzetes elvárásainak megfelelt, a szakközépiskolásoknál jóval negatívabb a mérleg. A szakközépiskolásokat tehát külön kellene felkészíteni a felvételi (ha mégis lesz ilyen a jövőben) pszichikai és az egyetemi/főiskolai élet tanulmányi terheire.

Összességében: a gimnazista diákokra erősen negatívan hatott az iskolaváltás, az érettségizett családtagok hiánya, ha egyik szülő sem vett részt a nevelésében, ha olyan gimnáziumba járt, ahonnan a diákok egyötödét vagy annál is kevesebbet vettek fel a felsőoktatásba. Az anyák proletariátushoz tartozása még érettségivel is, hasonlóan az apákéhoz, egyértelmű önszelekciós tényező. A szakközépiskolás mivolt viszont az egyéb önszelekciós tényezőknél erősebben, s azoktól függetlenül is érvényesül.

Az oktatáspolitika egyik legjelentősebb, kívánatos törekvése, amely az önszelekciót csökkenthetné: a szakközépiskolások továbbtanulásának ösztönzése. A szakközépiskolai továbbtanulás ösztönzése mintegy automatikusan azoknak kedvezne, akik alacsonyabban iskolázott családok gyermekeként „később érő típusok", akiket az általános iskola és

a család az „egylépcsőnyi mobilitás elegendő" elve alapján nem gimnáziumba, hanem szakmát és érettségit adó intézménybe küldött.

A hátrányos helyzetű csoportok a gimnáziumokban

A társadalmi determinációk azonban a felsőoktatás felé sokkal inkább vezető gimnáziumon belül is erősek. A gimnazista diákok esetében a nyolc általánost végzett apák, illetve anyák gyerekeinek kockázata kétszeres, a segéd- és betanított munkás apák gyerekeinek, a munkanélküli apák gyerekeinek, a szakmunkásképzőt végzett apák gyerekeinek, illetve a távolról bejáróknak az önszelekciós kockázata az átlag másfélszerese, hasonlóképpen a nem szüleikkel élőké. Ha van nem érettségizett idősebb testvér, a kockázat kétszeres. A leggyengébb iskolákba járók kockázata kétszeres, a kissé jobb (diákjaik egyötödét felsőoktatásba juttató) gimnáziumok diákjaié másfélszeres, az iskolaváltó diákok kockázata is másfélszeres.

Ha mindazokat összesítenénk, akik e kockázati csoportok közül azokba esnek, amelyek önszelekciója az átlag másfélszeresét érné el, kitűnne, hogy a diákok mintegy 45 százaléka valamilyen értelemben az önszelektív csoportba tartozik. (Így ők összességükben másfélszeres önszelekciós esélyhátrányban vannak az átlaghoz és háromszoros esélyhátrányban vannak az e csoporton kívüliekhez képest.) Az általános tapasztalat szerint, ha egy népesség közel fele hátrányos helyzetű, az egy főre jutó segítő kapacitás csak nagyon alacsony lehet. Kisebb csoportokat is célszerű tehát meghatározni. Az egyik megoldás, ha csak azokat a csoportokat vesszük figyelembe, ahol egy-egy tényezőből eredő önszelekció az átlag kétszeresére nő. Ezek a következők:

– a gimnáziumi népességnek csaknem az ötödét teszi ki a szakmunkásképzőt vagy annál kevesebbet végzett anyák gyermekeinek csoportja;

– a gimnáziumi népesség több, mint 8 százalékát teszi ki azok köre, akiknek van nem érettségizett idősebb testvére;

– 4 százalékos az a csoport, amelyben az apa iskolai végzettsége csak nyolc általános;

– ha az anya foglalkozásából indulunk ki, akkor a mezőgazdasági fizikaiak és a segédvalamint a betanított munkásnők gyerekei szorulnak kompenzációra, s ők a gimnáziumi népesség kevesebb, mint 4 százalékát teszik ki.

Ezen erős hátrányt okozó tényezők bármelyikének kompenzálatlanul hagyása az önszelektáló csoportot változatlanul hagyná, sőt hátrányukat elmélyítené. Ha ezen nagyon erős hátrányok bármelyikének fennállása esetén kompenzálásra érdemesnek ítéli a politika a gimnazistát, akkor a gimnazisták negyede kerülne a támogatandók csoportjába. E kompenzálandó csoport önszelekciós kockázata közel kétszerese az átlagnak, s közel négyszerese a gimnazisták előnyökkel, illetve másfélszeresnél nem nagyobb hátrányokkal rendelkező csoportjának.

Amennyiben még ez a negyed is túl nagynak ítéltetne, a politika a kompenzálás feltételéül szabhatja több tényező együttállását: például azt, hogy az apa iskolai végzettsége a nyolc általánost, az anya iskolai végzettsége pedig a szakmunkásképzőt ne haladja meg. E tényezők együttállása a gimnazistáknak csak egyhuszadát jellemzi. Érdekes módon önszelekciós hátrányuk ez esetben sem magasabb az átlag kétszeresénél.

A politikának tehát – anélkül, hogy a jövedelembevallás kockázatos útjára lépne – módjában áll megtalálni azokat a gimnazista csoportokat, melyek az átlag kétszeresénél nagyobb önszelekciós kockázattal néznek szembe. A támogatandó csoport körét meghatározhatja a gimnazisták negyedében vagy akár egyhuszadában.

Ezek a társadalmi mutatók ugyanakkor nem hoznak létre egyetlen olyan csoportot sem, melynek 50–60 százaléka ne jelentkezne jelen állapotban is a felsőoktatásba.

A településjelleggel kombinálva ugyanakkor találunk olyan társadalmi csoportot, melynek önszelekciója a 60 százalékot is meghaladja: ez a budapesti hátrányos foglalko-

zású és alacsony iskolai végzettségű anyák és alacsony iskolai végzettségű apák gyermekeinek csoportja. Az iskolák bősége tehát Budapesten nagymértékben csábítja az alsó csoportokat is gimnáziumba, de ugyanakkor igen magas önszelekciót hoz létre. Ez az önszelekció még magasabb (a diákok közel háromnegyedére kiterjedő) ezen alsó csoportokból származó budapestiek lánygyermekei körében.

Kérdés természetesen, hogy ezek a hátrányos helyzetű csoportok mennyire koncentrálódnak azokba a gimnáziumokba, ahonnan a tapasztalat szerint igen kevés tanulót vesznek fel a felsőoktatásba. Nos, úgy tűnik – ha csak a kis számok e vonatkozásban meg nem csalnak minket –, hogy az alacsony társadalmi csoportokból származók alacsony továbbtanulási arányú iskolákban való koncentrálódása Budapesten a legnagyobb. Ugyanakkor figyelemreméltó, bár az adatbázis mérete ennek részletezését nem teszi lehetővé, hogy egyes megyékben a gimnáziumok igen kevés községi lakost fogadnak be, s közülük is szinte kizárólag az önszelekcióra nem valószínűsített társadalmi csoportbelieket. Azok a politikai döntések tehát, amelyek a községi származású gimnazistákat hoznák előnyösebb helyzetbe, valójában a falusi értelmiségnek és középosztálynak segítenének, nem pedig a községek halmozottan hátrányos helyzetű lakosságának.

Érettségizettek és nem érettségizettek gyerekei a gimnáziumban

Mint tudjuk, a hátrányok egymással is összefüggenek és zömében ugyanazokat az embereket jellemzik; például aki az egyik csoportosítás szerint szakmunkás vagy segédmunkás, a másik szerint nem érettségizett. A hátrányok természetének megértéséhez a továbbiakban külön elemezzük, hogy az érettségizett és nem érettségizett apákat mennyire érintik az egyes hátránygeneráló tényezők.

A munkanélküliség csak az alacsony iskolázottsággal együtt jelent kockázatot, az érettségizett munkanélküli apák éppoly magas arányban küldik gyerekeiket a felsőoktatásba, mint a többiek – bár ezen belül inkább preferálják a főiskolai szférát. Az iskolázatlan férfiak gyerekei – ha az anya nem dolgozik – sokkal nagyobb önszelekciós kockázattal néznek szembe.

A foglalkozási hierarchiában az egyik legizgalmasabb kérdés, hogy a rendszerváltás utáni idők új kispolgársága, a vállalkozók hogyan állnak, hogy az önállóságuk érdemben megmozdítja-e az iskolázottsági hátrányokat. Az iskolázatlan népességben a szakmunkások és a vállalkozók gyerekeinek önszelekciós kockázata körülbelül azonos, s az iskolázottabb népességben is alig jobb valamivel a vállalkozók helyzete, mint a szakmunkásoké: a vállalkozói lét tehát nem javítja az esélyeket. A vállalkozók gyerekeinek továbbtanulási ambíciója következetesen elmarad a szellemi és értelmiségi csoportoktól.

Az iskolázottak között a két legnagyobb felekezeti csoport a katolikusok és az egyházhoz nem tartozók egyaránt átlagnak megfelelő mértékben önszelektálnak – ugyanez jellemző az iskolázatlanokra is. Amíg az iskolázottak körében a katolikus beágyazottságúak és a felekezethez nem tartozók körülbelül ugyanolyan mértékben jelentkeztek egyetemre, illetve főiskolára, addig az iskolázatlanok között a felekezetbe nem tartozók a főiskolai jelentkezésben felülreprezentáltak. A reformátusok önszelekciója magasabb, az evangélikusoké alacsonyabb.

Az iskolázottak körében a budapestiek önszelekciója éppen csak meghaladja az átlagot, az iskolázatlanoknál nagyon jelentős a különbség az átlag és a budapestiek között. Az iskolázott népességben a megyei jogú városokban élők önszekciós kockázata kisebb, az iskolázatlanok körében nagyobb az átlagnál. Úgy tűnik tehát, hogy az iskolázatlan városi népesség a tömeges középiskolai – sőt gimnáziumi – beiskolázásra úgy reagál, hogy ezt az iskolatípust tekinti végállomásnak, nem ambicionálja a továbbtanulást. A középiskolával rendelkező települések lakói az iskolázottak között az átlagnál kisebb, az iskolázatlanok között az átlagnál nagyobb mértékben önszelektálnak. Az iskolázottak között a

tanulóikat már egyötödös arányban felvételihez juttató iskolák tanulói is nagyobb szelekciós kockázattal néznek szembe, míg az iskolázatlanok között ez csak a leggyengébb iskolák tanulóira igaz. Az iskolaváltás pedig kizárólag az iskolázatlanok gyerekei számára jelent önszelekciós kockázatot. Azaz, ahogy a tantervi átjárhatóság csökkenéséről szóló megjegyzésünkben a fentiekben már jeleztük: az iskolák tantervi variabilitása a társadalmi mobilitás ellen hat.

A válás, illetve a csonka család hasonlóképpen csak az iskolázatlanoknál jelent valódi kockázatot. Ugyanígy a többgyermekesség is csak az iskolázatlanoknál jelent önszelekciós kockázatot. A relatív szegénység ezzel szemben csak az iskolázottaknál növeli az önszelekciós kockázatot. Azaz a szegény és iskolázatlan szülők hiába kapnának anyagi helyzetüket javító támogatást, ettől önmagában nem javulna gyermekük továbbtanulási hajlandósága – talán inkább a gyermek tanulmányi (teljesítményhez kötött) támogatásától.

A halmazati hátrányok számítása – egy módszertani kísérlet

Az egyes önszelekciós tényezők összjátékának megállapítása nem könnyű feladat. Módszertanilag leginkább azért nem, mert az önszelekciós tényezők általában diszkrét változókkal fejezhetők csak ki. Semmilyen előzetes tudomásunk nincs arról, hogy az apák foglalkozásához milyen értékeket kell hozzárendelnünk annak érdekében, hogy az esélyek távolságát kifejezzük vele. Vannak persze olyan tényezők is, amelyek folytonos változók (például a település lakosságszáma), de ilyenek ezen adatbázisnál nem állnak rendelkezésre. A szociológiai kutatásokban néha szokásos, hogy az elvégzett iskolai osztályok számával helyettesítik az iskolázottság diszkrét adatait, ami persze formálisan lehetővé tenné, hogy folytonos változóként kezeljük őket, csak éppen látványosan hamis előfeltevésekből indul ki: azonosként kezeli a szakközépiskolát és a gimnáziumot, minimális különbséget jelez a szakmunkásképző és az érettségit adó iskolák között, s relatíve még kisebbet az egyetemi és főiskolai végzettség között.

A foglalkozási hierarchiában az egyik legizgalmasabb kérdés, hogy a rendszerváltás utáni idők új kispolgársága, a vállalkozók hogyan állnak, hogy az önállóságuk érdemben megmozdítja-e az iskolázottsági hátrányokat. Az iskolázatlan népességben a szakmunkások és a vállalkozók gyerekeinek önszelekciós kockázata körülbelül azonos, s az iskolázottabb népességben is alig jobb valamivel a vállalkozók helyzete, mint a szakmunkásoké: a vállalkozói lét tehát nem javítja az esélyeket. A vállalkozók gyerekeinek továbbtanulási ambíciója következetesen elmarad a szellemi és értelmiségi csoportoktól.

E csapdák elkerülésére a következő megoldást választottuk. Az önszelekciós mutatót – miszerint jelentkezett-e felsőoktatásba és hova – binárissá kódoltuk át: jelentkezett-e egyáltalán. Ezek után aggregált fájlokat hoztunk létre, annyit, ahány „hátrányért felelős" változót feltételeztünk. Az aggregált fájlokban egy-egy hátrányért felelős változó értékei mellett az arra az értékre számított önszelekciós valószínűség szerepelt.

Ezen kicsiny aggregált fájlok segítségével minden hátrányért felelős változó mellé létrehoztunk egy-egy új változót. Az új változókban az eredeti változó értéke mellé már más számok kerültek. E számok hasznát talán legegyszerűbb egy példával megvilágítanunk: az apa általános iskolai végzettségét az eredeti változóban a 3-s érték jelölte, a szakmunkásképzőt a 4-es, a szakmunkásképzőre épített érettségiét az 5-ös, a szakközépiskolaiét a 6-os, a gimnáziumét a 7-es. E számok egyrészt azért nem szolgálhattak alapul egy összesített hátránymutatóhoz, mert „egyenlő távolságot" feltételeznek az egyes iskolai vég-

zettségek között, másrészt pedig azért nem, mert eleve bizonyos rangsort feltételeznek. Az új változóban azonban a nyolc osztályos végzettség számértéke 37, a szakmunkásképző iskolaié 38,5, a szakmunkásképzésre épülő érettségié 47,5 stb., mindig annyi, ahány százalék az adott csoportból a felsőoktatásba jelentkezett. (Mármint adatbázisunk szerint.) Így a valóságnak megfelelően kisebb az értékkülönbség a nyolcosztályos általános iskolai végzettségű és a szakmunkásképző iskolai végzettségű apák között, mint a szakmunkásképzőt végzett és az érettségizett apák között. Ráadásul ez a számsor már azt is kifejezi, hogy előfeltevésünkkel – és a közhelyekkel – ellentétben a szakközépiskolát végzett apák gyerekeinek önszelekciós kockázata kisebb, mint a gimnáziumot végzetteknek. Nem jelentéktelen előny, hogy az apával nem rendelkezők, illetve apjuk foglalkozását nem tudók sem szabadon választott értékkel „rontják" az adatbázis megbízhatóságát, hanem az adott adatbázis vonatkozásában igaz átlaggal semlegesítik e hatást. (Például jelen adatbázisban az apával nem rendelkezők átlagos esélye a szakmunkásképzőre épített szakközépiskolát végzett, illetőleg a gimnáziumot végzett apák gyermekeinek önszelekciós kockázata között helyezkedett el.)

A legjelentősebb előny azonban az, hogy ezeknek az új változóknak az értékei együttesen használhatóvá válnak: hiszen mindegyik változó értékei 1 és 100 között helyezkednek el. Ennek következtében bármely hátrány kombinációjából tetszés szerinti új változók képezhetők ezeknek az esélyhátrányoknak a szorzatával, átlagával.

Hasonlóképpen lehetőség nyílik arra, hogy az egyes változóknak az önszelekcióra gyakorolt hatására regresszió-analízist kérjünk. A regresszió-analízis két formáját tartottuk hasznosnak. Az első forma az iskolától mintegy független társadalmi háttérváltozókat – azok folytonossá alakított formáját – vonta be a vizsgálatba. Az önszelekció 16,7 százalékát sikerült ezen a módon megmagyarázni. Egymástól függetlenül hatott az önszelekciós hajlamra az apa és anya iskolázottsága, a példaadó idősebb testvér, s az, hogy volt a lakóhelyen felsőoktatási intézmény. A többi tényezőtől függetlenül hatott a megye, a tanuló neme, a település jogállása, az, hogy az apa dolgozott e s az, hogy az anya foglalkozása mi volt. *(1. táblázat)*

1. táblázat

Változók	*T*	*Sig T*
Apa iskolázottsága	6,638	0,0000
Anya iskolázottsága	7,233	0,0000
Van e a településen felsőfokú intézmény?	-4,271	0,0000
Van-e a családban mintaadó személy?	5,517	0,0000
Lakóhelye megyéje	2,915	0,0036
Tanuló neme	2,754	0,0059
Település jogállása	2,552	0,0108
Apa dolgozik-e?	2,501	0,0124
Anya dolgozik-e?	2,356	0,0185
(Constant)	-2,761	0,0058

Lényegesen – 28,7 százalékra – javul a körülmények önszekciót magyarázó értéke, ha a középiskolát jellemző változók lineárissá alakított változatát is bevonjuk. *(2. táblázat)* A már ismert társadalmi háttérváltozók mellett nagyon erős összefüggésként jelentkezett az iskolai továbbtanulás sikeressége, illetve a diákok erről való tudása. Ez még erősebbnek bizonyult, mint maga a gimnázium-szakközépiskola ellentét, nyilván azért, mert a gyenge gimnáziumokból a továbbtanulási kedv szisztematikusan gyengébb. Szisztematikus előmozdító tényezőnek tűnik az iskolaszerkezet (bár kétségtelenül ebben is kifejeződik a gimnázium és szakközépiskola kettőssége, csak még differenciáltabban). Az iskolaváltás hátránya is függetlenül hat, akárcsak a beutazás problémája. Ez a számítási mód

beemelte a család egyéb érettségizett tagjainak létéből eredő kockázatcsökkenést, viszont kiejtette az anya foglalkozását.

2. táblázat

Változók	*T*	*Sig T*
Anya iskolázottsága	6,852	0,0000
Van e a településen felsőfokú intézmény?	-4,743	0,0000
Iskolából továbbtanulás mennyire jellemző?	7,608	0,0000
Iskolaszerkezet	10,051	0,0000
Van-e a családban mintaadó személy?	4,766	0,0000
Apa iskolázottsága	3,653	0,0003
Iskolaváltó volt-e?	2,635	0,0085
Település jogállása	2,379	0,0175
Lakóhelye megyéje	2,326	0,0201
Mennyit utazott?	2,187	0,0288
Más érettségizett volt-e a családban?	-2,166	0,0304
Apa dolgozik-e?	2,025	0,0430
(Constant)	-1,744	0,0812

A változók a gimnazisták önszelekciós tulajdonságait – az iskolára magára utaló változók nélkül – 13,6 százalékban képesek megmagyarázni. Az apa társadalmi – foglalkozási – státuszára vonatkozó adatok közül az apa iskolázására vonatkozó adat hat egyedül függetlenül. Legerősebb önálló hatása azonban nem ennek van, hanem az anya iskolázottságának. Az anya iskolázottságán kívül – a T-próba tanúsága szerint gyengébb – szerepet játszik még az, hogy az anya dolgozik-e. Független tényezőként hat továbbá az is, hogy van-e negatív minta, azaz nem érettségizett testvér. *(3. táblázat)*

3. táblázat

Változók	*T*	*Sig T*
Anya iskolázottsága	4,714	0,0000
Van-e a családban mintaadó személy?	4,595	0,0000
Apa iskolázottsága	3,150	0,0017
Anya dolgozik-e?	2,857	0,0044
(Constant)	-2,812	0,0050

A fentieken túl önálló magyarázó erővel a többi társadalmi háttérváltozó nem rendelkezik. Nem bír önálló – tehát a fentiektől statisztikailag független – hatással a települési és regionális egyenlőtlenség, sőt a családi viszonyok egyenlőtlensége sem.

Ha az analízisbe bevonjuk magára az iskolára vonatkozó adatokat, némileg más képet kapunk. Először is 18,5 százalékra növekszik a magyarázó erő. Az iskolából történő továbbtanulási sikeresség – illetve annak perceptálása – olyan erővel hat a diákra, hogy önszelekciós kockázatát mindentől függetlenül csökkenti, sőt a T-próba szerint az anyák iskolázottságát is megelőzi.

Az iskola tulajdonságainak bevonása esetén a számok – későbbiekben tisztázandó – összjátéka keretében hatni kezd az, ami korábban nem, azaz, hogy van-e felsőfokú iskola a településen. (Ez a városok közötti különbözőséget jelzi.) *(4. táblázat)*

A fenti számítás ellen lehet vetni, hogy az önszelekciós kockázat iskolatípustól független értékei segítségével raktuk sorba az egyes kategóriákat. Amennyiben a társadalmi háttértényezők átkódolásánál nem teljes középiskolai népességre számított értékeket, hanem eleve a gimnazistákra lekért önszelekciós valószínűséget vizsgáljuk, akkor az iskola adatainak bevonása nélkül is 17 százalékra javul a magyarázó erő, s a T-próba értékei is közelebb kerülnek a nullához.

4. táblázat

Változók	*T*	*Sig T*
Iskolából továbbtanulás mennyire jellemző?	7,471	0,0000
Van-e a családban mintaadó személy?	4,184	0,0000
Anya iskolázottsága	3,682	0,0002
Van-e a településen felsőfokú intézmény?	-3,622	0,0003
Anya dolgozik-e?	2,809	0,0051
Apa iskolázottsága	2,674	0,0076
Település jogállása	2,278	0,0230
(Constant)	1,558	0,1195

5. táblázat

Változók	*T*	*Sig T*
Anya iskolázottsága	5,959	0,0000
Van-e a családban mintaadó személy?	4,350	0,0000
Lakóhelye megyéje	3,712	0,0002
Anya dolgozik-e?	3,444	0,0006
Apa iskolázottsága	3,359	0,0008
(Constant)	-7,035	0,0000

Az anya iskolázottsága és a testvér mintaadó ereje után eme pontosabb számítás szerint a lakóhely megyéje következik, majd az anya aktivitása és csak a hatótényezők végén az apa iskolázottsága – bár ez az összefüggés még az utolsó változó esetén is látványosan erősebb, mint az előző számolás alkalmával. *(5. táblázat)*

Ha az iskolázási körülményeket is bevonjuk a vizsgálatba, a magyarázó erő már 25 százalék fölé nő. *(6. táblázat)*

6. táblázat

Változók	*T*	*Sig T*
Anya iskolázottsága	4,712	0,0000
Iskolából továbbtanulás mennyire jellemző?	6,210	0,0000
Van-e a településen felsőfokú intézmény?	-3,993	0,0001
Van-e a családban mintaadó személy?	3,735	0,0002
Lakóhelye megyéje	3,503	0,0005
Anya dolgozik-e?	3,420	0,0007
Település jogállása	3,268	0,0011
Iskolaszerkezet	2,797	0,0053
Apa iskolázottsága	2,422	0,0156
Mikor született?	2,227	0,0262
(Constant)	-5,032	0,0000

Összességében tehát az önszelekciót elsősorban az anya alacsony iskolai végzettsége, illetve a magasabb iskolázottságot mutató családi minta hiánya okozza. Mindez már akkor nagymértékben eldönti a diák sorsát, amikor a középiskola-választásra kerül sor, hiszen nem gimnáziumot, hanem szakközépiskolát választ, ha pedig mégis gimnáziumot, akkor pedig szisztematikusan olyan iskolát, melyből csak igen kevesen tanulnak tovább.

Irodalom

Andor Mihály (2001): Társadalmi egyenlőtlenség és iskola. *Educatio*, 1. 15–30.
Andor Mihály (2002): Diplomás szülők gyermekei. *Educatio*, 2. 191–210.
Andor Mihály – Liskó Ilona (2000): *Iskolaválasztás és mobilitás*. Iskolakultúra könyvek, Pécs.

Biró Zsuzsanna (2002): Tanárok a 2002/2003-as tanévben, *Educatio*, 2. 293–301.
Csákó Mihály (2002): A felsőfokú oktatás felvételi kritériumairól. *Educatio*, 2.
Csapó Benő (2001): A nyelvtanulást és a nyelvtudást befolyásoló tényezők. *Iskolakultúra*, 8. 25–35.
Ferge Zsuzsa (1984): *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*, 2. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Forray R. Katalin (2002): Roma/cigány diákok a felsőoktatásban. *Educatio*, 2.
Forray R. Katalin (1998): Nemzetiségek, kisebbségek. *Educatio*, 1. 50–66.
Gazsó Ferenc (1997): A társadalmi folyamatok és a felsőoktatás. *Eszmélet*, 35. 85–95.
Kozma, Tamás (1995): Access to higher education in Hungary. *Educatio*, 3. 539–549.
Ladányi Andor (1995): A felsőoktatási felvételi rendszer történeti alakulása. *Educatio*, 3. 485–500.
Liskó Ilona (2000): A szakközépiskolások felsőfokú továbbtanulása. *Educatio*, 1. 153–159.
Lukács Péter (1981, szerk): *Merítés és kiválasztás a felsőoktatásban*. FPK, Budapest.
Lukács Péter (1991): *Színvonal és szelekció*. Educatio, Budapest.
Mátrai Zsuzsa (2001): *Érettségi és felvételi külföldön*. Műszaki Kvk., Budapest.
Neuwirth Gábor (1995): Esélyek a felsőoktatásba jutásra. *Educatio*, 3. 415–430.
Róbert Péter (2000): Bővülő felsőoktatás: ki jut be? *Educatio*, 1. 79–94.
Sáska Géza (1999): A tanulatlan faragatlan? Bunkóság, avagy a társadalom reprimitivizációja. *Új Pedagógiai Szemle*, 5. 60–71.

A kutatás 2002-ben készült a közoktatási helyettes államtitkárság megrendelésére.

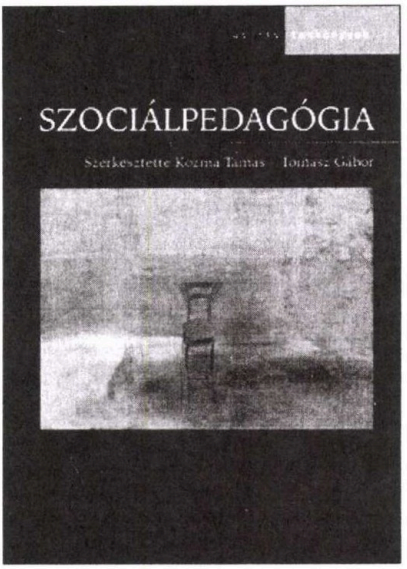

Az Osris Kiadó könyveiből